

правової системи. Звісно, тут можна заперечити, що всі суспільства відрізняються одне від одного лише за ступенем відносної переваги одних елементів над іншими та схемою їх поєднання, але специфіка соціально-гуманітарного знання полягає в здатності виявлення особливого. Запорукою дієвості лібералістики в Україні є її здатність виявити власні схеми і методи обмежень індивідуальної свободи, які притаманні українському суспільству. Західний лібералізм дає приклад одного з можливих шляхів розвитку суспільства, позначає проблеми, які поки ще тільки гіпотетично можливі для вітчизняного суспільства.

Таким чином, звертаючись до аналізу вітчизняного лібералізму, ми маємо змогу закласти підґрунтя для виходу з методологічної кризи і побудови сучасної правової парадигми. Оскільки саме в лібералізмі народилися ідеї конституціоналізму і самоврядування, розроблялися теоретичні основи для створення інститутів правової держави і громадянського суспільства, то нам необхідно звернутися до аналізу теоретико-правової спадщини лібералізму, щоб спрямувати правову розбудову держави в руслі загальноєвропейських процесів і прискорити інтеграцію українського суспільства з Євросоюзом.

Список літератури: 1. Заболоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. Донецьк, 2001.

Надійшла до редколегії 03.05.04

В.С. Макарчук

РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА «ЗМОВА» 23 СЕРПНЯ 1939 Р. У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА

Свого часу, ще за кілька років до розпаду СРСР, відомий радянський історик Л. Безіменський оприлюднив секретний протокол до пакту Ріббентропа-Молотова і зробив досить несподіваний висновок: «Можна констатувати, що за змістом жодний з пунктів не виходив за рамки широко розповсюдженої у ті часи практики. Аналогічні секретні домовленості малися у демократій з Англією, Італією, Німеччиною, а також у Польщі. Але саме аналогія примушує поставитися з додатковою суворістю до тексту, відомому лише у копії. Чи все у ньому вірно передає оригінал, якби він існував» [1]. Вказана теза не викликала заперечень у присутніх на «круглому столі» світил радянської науки – В. М. Фаліна, В. Л. Малькова, О. А. Ржешевського, В. Я. Сіполса, А. А. Іскандерова. Що це – безсоромність радянської «партійної» науки, особиста блаж відомого історика чи, зрештою, щось інше?

Ретельний аналіз тексту секретного протоколу, рівно як непевність радянської позиції у першій половині вересня 1939 р., не дають підстав говорити про те, що Ріббентроп і Молотов у серпні 1939 р. погодили «четвертий поділ Польщі» де-юре. Сторони домовилися лише про «сфери інтересів», тобто ті території, на які сторона-контрагент не повинна претендувати в майбутньому – за будь-якого розвитку подій. Радянський Союз де-юре не брав на себе жодного зобов'язання здійснити військову операцію

проти Польщі і тим самим порушити діючі з цією країною двосторонні міжнародно-правові домовленості. Він «лише» обіцяв не втручатися, якщо Німеччина почне здійснювати «територіальні перемини» у своїй сфері впливу. Ще римські юристи стверджували: *Uti lingua nuncupacit ita ius esto* – нехай вважається правовим зобов'язанням те, що (людина) сказала, а не те, що подумала. А також *Expressum facit cessare tacitum* – ясно висловлене усуває те, що мається на увазі без слів, тим самим – не залишає місця довільним тлумаченням. Можна теж зробити обгрунтоване припущення, що, у разі початку масштабного франко-британського наступу на західному фронті, Радянський Союз швидше за все утримався б від т. зв. Визвольного походу. З цих міркувань позиція Л. Безіменського, погодимося, виглядає уже набагато міцнішою.

Проте у грудні того ж таки 1989 р. II з'їзд народних депутатів СРСР, услід за генеральним секретарем КПРС М. Горбачовим, засудив додатковий секретний протокол і оголосив його «недійсним з моменту підписання». Схоже, колишній ставропольський комбайнер свого часу не надто ретельно навчався на юридичному факультеті МДУ ім. М. Ломоносова. На зорі т. зв. Радянської влади інший російський «юрист» Володимир Ленін опублікував і оголосив «безумовно і негайно відміненими» таємні договори царської Росії [2? с.15], зокрема угоду 1916 р. з Японією про спільні колоніальні дії у Китаї, угоду 1916 р. між Росією, Великобританією і Францією про розподіл Туреччини, російсько-британський таємний договір і конвенцію 1907 р. про сфери впливу в Ірані, Афганістані і Тибеті та ін. Проте навіть йому у голову не могло прийти оголосити вказані договори і угоди недійсними з моменту підписання. Підставою горбачовської, визнаємо, дуже запізнілої «недійсності» послужила нібито суперечність радянсько-нацистських домовленостей принципам *ius cogens*, тобто загальноприйнятим у міжнародному праві нормам.

Не маючи змоги з фактами у руках довести, що 23 серпня 1939 р. Молотов і Ріббентроп «здійснили четвертий поділ Польщі» (з точки зору права це не більше ніж красива метафора), сучасні критики радянської зовнішньої політики періоду Другої світової війни наполягають на тому, що Сталін свідомо дав Гітлеру карт-бланш на розв'язання війни проти Польщі, а відтак – у якості активного підбурювача і посібника – здійснив злочин проти людства. Вказана теза дістала загальне поширення, потрапила на сторінки сучасних підручників і посібників з міжнародного права. Так, А. Дмитрієв та В. Муравйов дали нищівну оцінку секретним протоколам: «аморальні і протиправні» [3, с.87].

Незалежна Україна є правонаступницею Української РСР, і, відповідно, несе відповідальність за деліктні дії своєї правопередниці. Автор вважає, що дії Радянського уряду, пов'язані з т. зв. радянсько-нацистською змовою, цілком вкладалися у норми тогочасного міжнародного права, а відтак не були «протиправними». Звідси випливає висновок, що висунення у майбутньому будь-яких можливих претензій до України, пов'язаних із зміною її кордонів у роки Другої світової війни та наслідками цих змін (націоналізація власності іноземних компаній тощо), є безпідставним.

Відразу зауважимо, що сучасне міжнародне право, зокрема Віденська конвенція по праву договорів 1969 р. (ст. 64), стверджує : хоча з появою нової імперативної норми, договір, укладений з її порушенням, припиняється і стає недійсним, нова імперативна норма не має зворотньої дії стосовно уже здійснених актів. Так, наприклад, домовленості, що стосуються територіальних питань, укладені і приведені у виконання в період, коли вони не суперечили діючому на той час міжнародному праву, не підлягають повторному розглядові. *Tempus regit actum*. Для прикладу, КНР була вимушена поважати угоди по «оренді» Гонконгу і Макао, укладені в умовах ХІХ ст., коли відповідні домовленості були буквально продиктовані Китаю з порушенням нині загальноприйнятих принципів рівноправності суб'єктів міжнародного права.

Більш того, як загальне правило, норми міжнародного права зворотньої сили не мають, їх дія поширюється лише на ті відносини, котрі виникли після появи цих норм. Це ще й загальний принцип права (*Lex prospicit, non rescipit; Lex retro non agio*), а у відношенні до договірної права відсутність зворотньої сили закріплена у ст. 28 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

Імперативний принцип поважання територіальної цілісності і політичної незалежності держав іншими суб'єктами міжнародного права у його сучасному правовому розумінні остаточно склався не раніше 1945 р., коли він був сформульований у Розділі 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй. У першій половині ХХ ст., включаючи і міжвоєнний період, міжнародне право було не настільки категоричним.

В якості практичного аргумента наведемо цитату з опублікованої у 1951 р. праці провідного американського дипломата, колишнього посла США в СРСР Дж. Кеннана : «Система національних держав не є і не повинна бути статичною. За своєю природою це непостійний феномен, що перебуває у стані безперервної зміни. Історія показує, що воля і здатність окремих народів вносити свій внесок в міжнародну спільноту постійно змінюється. Тому логічно, що національні форми (а що інше представляють собою такі речі, як державні кордони і уряди?) також повинні змінюватися. Завдання системи міжнародних відносин полягає не в тому, щоб заважати цьому процесові змін шляхом юридичної гальмівної сорочки, але у тому, щоб полегшити цей процес : робити легшими переходи, пом'якшувати різкості, до яких нерідко допроваджує цей процес, ізолювати і послаблювати конфлікти, які він викликає, і вести до того, щоб ці конфлікти не набували таких форм, які надто порушували б міжнародне життя у цілому. Але це завдання дипломатії у найбільш старомодному розумінні цього слова. Для вказаних цілей право надто абстрактне, надто негнучке, надто важко пристосовуване до вимог, які виникають з обставин, які не можна обумовити і передбачити» [4, р.89-90]. Так, безумовно, Дж. Кеннан практик, а не теоретик міжнародного права. Тим не менше, праця його вийшла у світ через шість років після проголошення принципу територіальної цілісності держав, закріпленого в пункті 4 статті 2 Статуту ООН. І якщо висновки практика розходяться з імперативним міжнародно-правовим документом, то

пояснення слід шукати у тому, що сама норма поважання територіальної цілісності суверенних держав у 1951 р. ще була надто «свіжою», не перетворилася у загальний правовий звичай.

Якщо Дж. Кеннан у 1951 р. вже допускав певні реверанси щодо міжнародного права, пояснюючи необхідність відступів від нього міркуваннями його (міжнародного права) надто абстрактного характеру та негнучкості, то у розпал Другої світової війни професор Лондонського університету Дж. Шварценбергер відверто констатував: «В суспільстві, де панує сила, основна функція права полягає у тому, щоб сприяти підтриманню сили і нерівності, створеної на основі сили, і надавати такій системі респектабельності і санкцію закону» [5, р.199]. Погодимось, що подібні міркування здатні довести до тихого шалу сучасну академічну науку, але мова йде про фотографічний відбиток певної історичної ери – епохи докорінної зміни багатьох європейських кордонів і великого вимушеного переселення народів.

В сучасному міжнародному праві (від 1945 р.) закріплений принцип непорушності державних кордонів, категорична заборона зміни існуючих міждержавних границь силовими засобами. Міжвоєнне (1918-1939 рр.) міжнародне право визнавало за своїми суб'єктами «право» на війну [6]. Зрештою, нормою була і практика набуття титулу шляхом завоювання.

«Титул на територію, – писав ще у 1957 р. американський авторитет у галузі міжнародного права У. Гулд, – може також бути надбаний силовою або мирною анексією. Законність титулу через завоювання була поставлена під сумнів лише у недавні роки у відповідності з деклараціями проти вдавання до війни, що ведуть свій початок від Ковенанту Ліги Націй. Доктрина Стімсона, що містить невизнання результатів завоювання, та серія пан-американських домовленостей у сукупності з обмеженим визнанням доктрини Сімсона Лігою Націй породили погляди про відмирання доктрини, у відповідності з якою завоювання забезпечує легальний титул на територію» [7, р.354]. Тобто – через чотири десятиліття після заснування Ліги Націй та 12 років після прийняття Статуту ООН – американський юрист-міжнародник вказував лише на те, що «право» завойовника «поставлене під сумнів»!

Практика міжнародних відносин періоду 1918-1941 рр. закріплювала використання права на війну, в тому числі і з метою зміни існуючих – і підтверджених попередніми міжнародними договорами! – державних кордонів. Як приклад, можемо навести широко відомий Пакт Трьох. 27 вересня 1940 р. у Берліні Німеччина, Італія та Японія, до яких згодом приєдналися Угорщина, Словачина і Болгарія, досягли угоди про взаємну допомогу і співробітництво у встановленні «нового порядку» (Neoordnung) в Азії та Європі. У заявах, зроблених з приводу підписання Троїстого пакту, представники гітлерівської Німеччини, Італії і Японії відверто проголосили своєю метою анексію чужих територій [8, р.304–305].

У сучасній науковій думці популярною є теза про те, що, уклавши пакт з Гітлером, Сталін тим самим «поставив себе на одну дошку з нацистами». Ця концепція доволі сумнівна. Не становили винятку і так звані «миролюбні держави», до яких віднесемо у першу чергу Англію та Францію. «Сило-

ва цієї території шляхом підкорення, супроводжуваного анексією, – писав у 1981 р. американський знавець міжнародного права Г. фон Глан, – або через «позоставлення» воєнного часу, або через мирний післявоєнний договір завжди розцінювалася як така, що передає законний титул новому тримачу включених до свого складу територій. Становлення Ліги Націй, що супроводжувалося Пактом Бріана-Келлога (Паризьким Пактом) 1929 р., здавалося би змінило традиційну модель і виключило завоювання в якості набуття (легального – В. М.) титулу на території. Артикул 10 Ковенанту Ліги, як це у ньому стверджувалося, вводив зобов'язання стосовно Членів не визнавати насильницького захоплення території інших Членів. Не виявилось, однак, ні того, що він встановлював такі ж нововведення стосовно до втрат, понесених не-Членами, ані того, що Артикул тлумачиться згідно зі своєю буквою – повною мірою. На практиці (він був застосований – В. М.), коли Асамблея у грудні 1939 р. вирішила виключити Радянський Союз за його агресію проти Фінляндії. Попередні ситуації насильницького включення території (Манчжурія, Ефіопія, Австрія, Чехословаччина, Албанія і усі поділи Польщі) не були успішними у плані застосування Артикулу 10. Ні Ковенант, на Паризький Пакт не містили у собі точно окреслених заходів забезпечення зобов'язань держав відмовитися визнати результати «незаконних актів завоювання» [9, р.260]. Іншими словами, нічого по суті не заважало Членам Ліги Націй визнавати насильницьке включення території однієї держави до складу іншої. Саме так у багатьох випадках вони і чинили. Жодних санкцій за таке визнання Ковенант Ліги Націй не передбачав. Залишалися лише міркування власної вигоди, як це було приміром з визнанням де-юре італійських завоювань у Африці Францією. Те, що держави-засновники Ліги Націй у 1918-1939 рр. самі не вдавалися до розв'язування війни і анексії чужої території, не в останню чергу пояснюється тим, що їх апетити уже були в основному вдоволені на Версальській конференції.

Авторитетний австрійський юрист, професор Віденського університету А. Фердросс тісно пов'язував поняття джерел міжнародного права з практикою міждержавних відносин : «всі норми позитивного міжнародного права виникають, змінюються і перестают діяти у визначений час. Процес виникнення, зміни і припинення дії цих норм регулюється самим міжнародним правом» [10, р.153].

Загальновизнано, що важливим джерелом міжнародного права виступає звичай, тобто загальноприйнята на тому чи іншому відрізку часу практика відносин між державами.

У міжнародних відносинах 1918-1939 рр. виразно прослідковувалися принаймні дві тенденції, дві практики, два «звичаї» (окремі науковці виділяють ще й третю групу держав і народів – жертв агресивної політики). Країни, вдоволені рішеннями Версальської мирної конференції (Великобританія, Франція, США), як правило, наполягали на непорушності існуючих кордонів та суверій обов'язковості версальської системи міжнародних договорів для усіх суб'єктів міжнародного права, включаючи й ті держави, які зазнали поразки у світовій війні і були вимушені прийняти продиктова-

ні умови післявоєнного миру. Так, для прикладу, зв'язок між виконанням договірних зобов'язань і забезпеченням мирних відносин між державами проводився в окремих міжнародно-правових документах міжвоєнної доби, зокрема у резолюції Ради Ліги Націй від 17 квітня 1935 р. з приводу агресивних устремлінь Німеччини [11, р.165].

Разом з тим, під тиском Німеччини, Угорщини, Італії так звані Великі Держави цілком допускали на практиці не лише саму можливість зміни існуючих європейських кордонів (Мюнхен, Віденські арбітражі), але й проведення таких змін під тиском прямої погрози силою, всупереч волі зацікавленої сторони. Французький історик міжнародного права Ж. Барьєті справедливо писав, що : «після Локарно в Європі існували два види кордонів : західні кордони, котрі зобов'язувалися поважати, і східні, котрі (як це таємно визнавалося) можуть бути переглянуті» [12, с.46]. Що ж стосується кордонів неєвропейських, то, приміром, італійське вторгнення у суверенну, але «африканську» Ефіопію було попередньо таємно схвалене французьким прем'єром Лавалем, тобто представником першої групи держав. Останній згодом навіть нахвалявся, що таким чином нібито «позбавив» Францію та усіх її союзників у Європі від італійського натиску.

Друга група держав, очолена Німеччиною, Японією і Італією, аніскільки не сумнівалася у своєму праві на встановлення «справедливих» кордонів, відмінних від тих, що склалися в світі і у Європі в результаті роботи післявоєнної Версальської конференції.

Друга Річпосполита, рівно як і польський уряд на еміграції, у 1938-1940 рр., й самі неоднократно грали цілком за «гітлерівськими» правилами : перший раз, коли в порозумінні з Третім Рейхом взяли участь у розтерзанні безпорадної Чехословаччини (Тешинська Сілезія), другий раз – коли уже восени 1939 р. почали вимагати «більш широкого» доступу до Балтійського моря – безумовно, за рахунок німецьких територій. Після вересня 1938 р. (Тешин), після березня 1939 р. (польське торжество з приводу угорської окупації Закарпатської України) уряд Другої Річпосполитої сам поставив себе на одну дошку з Гітлером і став носієм нових правових звичаїв – правового санкціонування використання сили у міжнародних відносинах і силової зміни існуючих державних кордонів.

Європейська і загальносвітова ситуація суттєво змінилася з початком Другої світової війни. «Мирослюбні» донедавна держави не лише рішуче узялися за зброю, але й певний час не могли визначитися зі своїми намірами та апетитами.

На ранньому етапі війни – аж до прийняття відомої Атлантичної хартії – навіть провідні держави антигітлерівської коаліції Англія та США не ставили під сумнів своє «право» силою зброї ставити під власний контроль ті території, над якими нависла небезпека гітлерівської окупації, а також змінювати їх міжнародно-правовий статус у відповідності до власних інтересів і потреб. Проілюструємо це на прикладах.

Не пізніше 16 червня 1940 р. британський прем'єр Черчілль підготував і передав французькій стороні через генерала де Голля (на той час заступника міністра національної оборони Франції) план «злиття» Англії і Фран-

ції : «Віднині Франція і Великобританія не є більше двома націями, але творять одну неподільну франко-британську націю (...) Кожний англійський громадянин стане французьким громадянином (...) Під час війни діятиме єдиний військовий кабінет для верховного військового керівництва (...) Парламенти обох країн будуть об'єднані. Всі військові сили Великобританії і Франції – наземні, морські і повітряні – будуть підпорядковані верховному командуванню». Під виглядом створення такого «союзу» Черчілль пропонував передати французькі колонії, флот, авіацію тощо під контроль Англії і закріпити це актом «злиття держав» [13, с.56]. Враховуючи ту ситуацію, у якій опинилася Франція на момент оприлюднення британських пропозицій, інакше як політичним шантажем їх назвати проблематично! І хоча французький уряд відхилив згаданий план без усякого обговорення увечері 16 червня, це не завадило Великобританії здійснити спробу захоплення французьких колоній під приводом недопущення німецької окупації.

17 червня 1940 р. конгрес США прийняв закон про те, що Сполучені Штати не визнають переходу будь-якої території у Західній півкулі від однієї неамериканської держави до іншої. Це означало в першу чергу, що французькі володіння у Західній півкулі у випадку розподілу французької колоніальної імперії можуть перейти лише до США, а не до Німеччини чи навіть Англії.

США та Великобританія разом і поодиночі безуспішно намагалися узяти під свій контроль колоніальні володіння Бельгії та Голандії – держав, які впали жертвою німецької агресії у 1940 р. Можна припустити, не лише для того, щоб добровільно «повернути» їх після закінчення війни колишнім метрополіям.

Опираючись на факти, можемо тим самим стверджувати, що намагання «врятувати» від захоплення недружною державою (наприклад, Німеччиною) тих чи інших територій або колоній, які належали державі, що в результаті агресії потерпіла військову поразку, втратила територію і була змушена вийти з війни, в роки другої світової війни було поширеною практикою, можна сказати, правовим звичаєм тієї суперечливої епохи, який аж до прийняття Атлантичної хартії (серпень 1941 р.) не намагалися відкидати навіть розвинуті демократії.

«У процесі творення звичаєвих норм, – пишуть А. І. Дмитрієв та В. І. Муравйов, – дуже істотним є й те, що вони завжди виникають у практиці вузького кола держав. Звичаєва практика, що може бути локальною або дуже поширеною, визнана двома або більше державами як правова норма, стає такою. Згодом така звичаєва норма трансформується в норму загального міжнародного права через її визнання іншими або багатьма членами міжнародного співтовариства» [14, с.155]. У 30-х рр. XX ст. можна говорити про загальне поширення практики порушення кордонів суверенних держав іншими суб'єктами міжнародного права під приводом захисту національних інтересів, при тому що світова громадська думка поבלажливо ставилася до таких, неприпустимих з точки зору сучасного міжнародного права, ексцесів. Якби не колосальні багатомільйонні жертви другої світової

війни, не виключено, що подібна практика – визнання «права» на війну і силову анексію – ще на довгі роки збереглася б у якості правової норми, поширеної в Європі та у всьому світі.

Можуть заперечити, що крім цього гіпотетичного «звичая», існувало ще й писане міжнародне право (*lex scriptum*), яке подібні дії забороняло. Дійсно, Статут Ліги Націй формально накладав на її членів обов'язок поважати, тобто захищати, територіальну і політичну незалежність кожного члена проти будь-якої агресії як з боку іншого члена, так і зі сторони держави, яка не є членом Ліги (стаття 10); обов'язок порвати торговельні і фінансові відносини з будь-яким членом Ліги, що вдався до війни на порушення вказаних вище обов'язків (абзац 1 статті 16); а також обов'язок не вступати з будь-якими державами у міжнародні відносини, не сумісні з умовами Статуту (ст. 20).

Парадоксально, але у серпні 1939 р. Гітлер мав повне «право» на війну проти Польщі, угоду про ненапад з якою Берлін завбачливо розірвав ще у травні. На момент початку агресії Німеччина уже вийшла з Ліги Націй, тобто не було пов'язана вимогами цієї організації до своїх членів утримуватися від застосування сили у двосторонніх відносинах. Дії Радянського Союзу жодним чином на це німецьке «право» не впливали. Рівночасно й підписання пакту про ненапад з Німеччиною та секретного протоколу 23 серпня 1939 р. принципам тогочасного *ius cogens* ніскільки не суперечили.

За цими ж мірками слід оцінювати і радянську «агресію» проти суверенної Польщі, яка у випадку відсутності радянської акції 17 вересня 1939 р. була б повністю окупована гітлерівськими військами. Міжнародно-правовими деліктами, як відомо, вважаються порушення діючого права. Саме ж міжнародне право динамічно змінюється. Поруч з договорами, як уже вказувалося, джерелом цього права виступає і правовий звичай, тобто загальноприйняті норми поведінки держав. Як бачимо, звичай до певної міри виправдовує радянський «Визвольний похід» – він був не винятком, а швидше правилом поведінки більшості держав світу у 30-х поч. 40-х рр.

«Зусилля «заборонити війну», – писав професор Сіракузького університету Дж. Менгон, – аж до 1939 р. Лігою Націй не обмежувалися, але корінь проблеми полягав зазвичай у визначенні того, яка війна справедлива, а яка несправедлива, на сучасній мові – засудження агресії і разом з тим дозвіл державам здійснювати свої права на самозахист і самозбереження» [15, р.432]. Останній термін «self-preservation» можна перекласти ще й як «само-запобігання». До терміну «самодопомога» охоче вдається і П. Корбетт – таку назву дістав перший підрозділ Розділу 5 («Теорія і практика : Проблема сили») його праці [16, р.37–38]. Нагадаємо, що радянська дипломатія (особливо після 22 червня 1941 р.) пояснювала акцію 17 вересня 1939 р. як крок до певної міри вимушений і спрямований на захист інтересів власної безпеки. Радянська мотивація Визвольного походу 17 вересня викликала суттєве невдоволення Берліна : «узяти під захист єдинокровне населення» – від кого?

Емоційний (але не міжнародно-правовий) характер носить і звинувачення Радянського Союзу у тому, що своїми діями він, починаючи з серпня

1939 р. (від пакту Ріббентропа-Молотова), нібито прямо заохочував агресора, а отже, несе відповідальність за розв'язання другої світової війни на рівних підставах з гітлерівською Німеччиною. У міжнародному праві дійсно існує поняття непрямої, чи посередньої відповідальності, але розуміється вона досить визначено, і у зовсім іншому ключі. «Держава, – пише Д. Анцилотті, – відповідає (лише) за дії, які, у відповідності з викладеними правилами, можуть бути поставлені їй у провину. У вигляді винятку може виявитися, що одна держава повинна нести відповідальність за дії, поставлені у провину іншій державі. У вказаному випадку говорять про непряму відповідальність». На думку авторитетного юриста, «загальне правило» полягає у тому, що держава-протектор несе відповідальність за дії протекторату, натомість питання про відповідальність федеративної держави за дії окремого суб'єкта цієї федеративної держави є «спірним» [17, с.441]. Все! Кожний суверенний суб'єкт міжнародного права є абсолютно самостійним у своїх діях, отже, говорити про посередню відповідальність іншого суб'єкта за такі дії можна лише з огляду на норми моралі, а не права. Загальновідома, наприклад, моральна і матеріальна підтримка урядом США держави Ізраїль у 60-80-х рр. минулого століття, як, зрештою, і те, що агресивні дії тогочасного Ізраїлю стосовно своїх сусідів неодноразово піддавалися осуду зі сторони Генеральної Асамблеї ООН. Проте, політика США у близькосхідному питанні пов'язувалася з питанням про відповідальність агресора лише у моральному плані. Санкції і резолюції осуду, застосовувані міжнародною спільнотою проти Ізраїлю, на Сполучені Штати Америки не поширювалися.

Висновки. Так звана доктрина інтертемпорального права проголошує відповідальність суб'єктів міжнародного права лише за дії, які уже кваліфікувалися як міжнародно-правові делікти на момент їх здійснення. Міжвоєнне (1918-1939 рр.) міжнародне право визнавало за своїми суб'єктами не лише право на війну, але й можливість набуття титулу на територію внаслідок завоювання. Вийшовши з Ліги Націй та попередньо розірвавши з Польщею пакт про ненапад, гітлерівська Німеччина не мала жодних правових перепон для тиску на Варшаву і навіть для оголошення Польщі війни під тим чи іншим зручним приводом. Відтак ні радянсько-нацистський пакт 23 серпня 1939 р., ні підписаний одночасно з ним секретний протокол, у якому прямо передбачалися можливі «територіальні перетворення» у Польській державі, нормам тогочасного *ius cogens* не суперечили. Відповідно, не може бути поставлене і питання про якусь правову відповідальність Союзу РСР, хоча, поза найменшим сумнівом, дії Кремля суперечили принципам як загальнолюдської, так і так званої комуністичної моралі. Рівночасно т. зв. Визвольний похід 17 вересня 1939 р. також не може вважатися порушенням міжнародного права, оскільки аналогічні дії були загальнопоширеними у практиці усіх провідних держав світу, включаючи й країни антигітлерівської коаліції. Право на «самозахист» у самому широкому розумінні цього слова було правовим звичаєм епохи.

Список літератури: 1. «Круглый стол» : Вторая мировая война – истоки и причины // Вопросы истории, 1989, № 6. 2. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 35. 3. Дмитри-

ев А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право. К., 2000. 4. Kennan G. American Diplomacy 1900-1950. Chicago, 1951. 5. Schwarzenberger G. Power Politics. London, 1941. 6. Див.: Анцилотти Д. Курс міжнародного права. Т. І; Тиунов О. И. Принципы соблюдения международных обязательств. М., 1979. 7. Gould Wesley. An Introduction to International Law. New York : Harper & Brothers Publishers, 1957. 8. Documents on American Foreign Relations. Ed. by L. M. Goodrich & M. J. Carroll. London. Vol. I-VIII. – vol. III. 9. Glahn G. Law Among Nations. An Introduction to Public International Law. New York- London : Macmillan, 1981. 10. Фердросс А. Международное право. М., 1959. 11. Див. Hackworth F. H. Digest of International Law. Vol. I. – Washington, 1943. 12. Variety J. et Droz Y. Republique de Weimar et regime Hitlerien. 1918/1945. Paris, 1973; Цит. за : Европа ХХ века : проблемы мира и безопасности. 13. Reynaud P. La France a sauve' l'Europe. Vol. II. Paris, 1947; История дипломатии. Том IV. 14. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право. Навчальний посібник. К, 2000. 15. Mangone Gerard. The Elements of International Law. Revised Edition. Homewood, Illinois : The Dorsey Press, 1967. 16. Див. Corbett Percy. Short Study of International Law. Garden City, New York : Doubleday & Co, Inc., 1955. 17. Анцилотти Д. Курс міжнародного права. Т. І. М., 1979.

Надійшла до редколегії 03.05.04

М.І. Марчук

ЕВОЛЮЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В ХОДІ ПІСЛЯВОЄННОЇ ПЕРЕБУДОВИ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У повоєнний період інтерес до проблематики адміністративно-територіального поділу в польській юридичній науці значно ослабнув. Окремі вчені пояснювали це насамперед тим, що аж до 1954 р. не вносилося серйозних змін у концепцію територіального устрою, що використовувалася як у міжвоєнний період, так і після звільнення Польщі. Разом з тим, слід зазначити роботи в даній галузі В. Бжезінського, З. Леонського, Є. Ленговського, В. Моравського, Є. Рончки, Є. Вечорека. Це були статті, невеликі дослідження або розділи в навчальних посібниках. У період реформ 1954, 1972–1975 рр. кількість публікацій, що обговорювали дану тему, зростала, але й вони являли собою статті політико-правового, коментуючого проведення реформ, характеру. Монографій з розглядуваної теми практично не з'являлося.

Для того, щоб проаналізувати процеси, що відбувалися в адміністративно-територіальній організації Народної Польщі, має сенс розбити розглянутий часовий відрізок на певні етапи залежно від того, на які проблеми акцентувалася увага на кожному із них.

На наш погляд, вдалою є періодизація, запропонована З. Леонським [1, S.1–5]. Він розділяє зазначені роки на 5 етапів. Перший етап, за його версією, охоплює період після звільнення Польщі й приблизно до 1946 р. і характеризується внесенням часткових змін до адміністративно-територіального поділу республіки. До другого етапу він відносить період поступових коректив територіального устрою до 1954 р. Третій включає реформу 1954 р. В окремий період виділені корективи 1954–1972 рр. І, нарешті, п'ятий етап пов'язується з реформами 1972-1975 рр. У зазначену періодизацію не вклю-